



مطالعه تطبیقی تزیینات و فنون اجرایی در صندوق چوبی قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی و شاه اسماعیل اول صفوی*

مریم صلاحی ** عباس غفاری***

چکیده

۳۹

صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی و شاه اسماعیل اول صفوی به ترتیب از آثار چوبی دوره تیموری و صفوی به‌شمار می‌آیند که مکان فعلی قرارگیری آنها، بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی واقع در اردبیل می‌باشد. این دو صندوق قبر، زمینه اجرای انواع تزیینات هندسی، گیاهی، کتیبه‌نگاری و تکنیک‌های مرتبط با چوب را فراهم آورده است که شناسایی و تحلیل آنها در حوزه هنری امری لازم و ضروری است؛ علاوه بر این که با بررسی این تزیینات می‌توان به گفتمان هنری دوره‌های نام‌برده که تأثیر متقابل داشته‌اند، دست یافت. هدف پژوهش، شناسایی تزیینات و تکنیک‌های اجرایی در هر دو صندوق قبر و تطبیق و مقایسه آنها با یکدیگر می‌باشد. پژوهش در راستای پاسخ‌گویی به سؤالات زیر هدف‌گذاری شده است: اجزای ساختاری و هنری صندوق قبرهای مذکور شامل چه مواردی است؟ این دو صندوق قبر چه تفاوت‌ها و تشابهات ساختاری و هنری نسبت به هم دارند؟ روش انجام پژوهش، توصیفی-تحلیلی و تطبیقی بوده که رویکرد آن از نظر روش‌شناختی، مبتنی بر رویکرد ساخت‌گرا است که هر دو صندوق قبر از نظر ساختار فرمی و تزیینات، مورد بررسی و مقایسه قرار می‌گیرند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که ساختار فرمی و تزیینات صندوق قبر شاه اسماعیل تا حدودی متأثر از ساختار و تزیینات صندوق قبر شیخ صفی بوده و تحت تأثیر ایدئولوژی حاکم بر حکومت دوره صفوی، مفصل‌تر و پرکارتر از صندوق قبر شیخ صفی به‌اجرا درآمده است.

کلیدواژه‌ها: شیخ صفی‌الدین اردبیلی، شاه اسماعیل صفوی، ساختار کلی، تزیینات و صندوق چوبی

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد مریم صلاحی با عنوان «طراحی و ساخت میز چوبی بر اساس تزیینات صندوق قبر چوبی شاه اسماعیل صفوی و شیخ صفی‌الدین اردبیلی» به‌راهنمایی دکتر عباس غفاری در دانشگاه هنر اسلامی تبریز می‌باشد.

Mshonar10@yahoo.com

** کارشناس ارشد، دانشکده هنرهای اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول).

*** استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

مقدمه

هنر در دوره تیموری، قدم در مسیر رشد و تکامل می‌گذارد و در دوره صفوی در نقطه اوج خود قرار می‌گیرد. صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی و شاه اسماعیل اول صفوی به ترتیب از نمونه‌های بارز اثر هنری در دوره تیموری و صفوی به‌شمار می‌آیند. تنوع نقوش و تکنیک‌های اجرا شده جهت تزیین این دو صندوق قبر به حدی است که شناسایی و تجزیه آنها در حوزه آثار هنری دوره اسلامی، امری لازم و ضروری است. مطالعه این آثار که از سرمایه‌های هنری ایران محسوب می‌شوند، مسیر تحول و تکامل آثار هنری دوره اسلامی در داخل ایران را تا حدودی بازگو می‌نماید و در جهت اتخاذ روش مناسب برای ارائه آثار هنری دیگر می‌تواند حائز اهمیت باشد. هدف پژوهش، شناسایی تزیینات و تکنیک‌های اجرایی در هر دو صندوق قبر و تطبیق و مقایسه آنها با یکدیگر می‌باشد. هم‌چنین پژوهش حاضر در صدد پاسخ‌گویی به سؤالات زیر می‌باشد: هر کدام از صندوق قبرهای مذکور دارای چه ویژگی‌های ساختاری و هنری بوده و چه تفاوت‌ها و تشابهاتی بین اجزای ساختاری و هنری این دو صندوق قبر وجود دارد؟

پیشینه تحقیق

از جمله پژوهش‌هایی که به‌طور کلی ویژگی‌های تاریخی و هنری بقعه را مورد مطالعه قرار داده و در ضمن آن به دو صندوق قبر مذکور نیز توجه کرده‌اند، می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود: کتاب "نقش و رنگ در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی"، موسی رجبی اصل (۱۳۸۱)، مقاله "تأثیر ایدئولوژی صفویان بر منبت‌کاری دوران حکومت شاه طهماسب" قباد کیانمهر و همکاران (۱۳۸۴) به منبت‌کاری صندوق مقابر در راستای شناخت سبک ملی منبت‌کاری در دوره صفوی پرداخته و مقاله "مفاهیم و بیان عددی در هنر گره‌چینی عصر صفوی"، قباد کیانمهر و محمد خزایی (۱۳۸۵) که به نمادشناسی عناصر تزیینی مجموعه بقعه اشاره داشته است. کتاب "آثار باستانی استان اردبیل"، جمال ترابی طباطبایی (۱۳۸۷)، "گمشده‌ای از هنر معماری صفوی"، شکوفه مصباحی (۱۳۸۸)، "هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی‌الدین اردبیلی"، ملکه حسن یوسفی و گلمغانی‌زاده (۱۳۸۹) و "روضه وحید آفاق"، حسن یوسفی و گلمغانی‌زاده (۱۳۹۰) که به توصیف و تشریح تزیینات هنری بقعه پرداخته‌اند. هم‌چنین می‌توان به مقاله "کاربرد تزیینی و مفهومی نقش شمس در مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی"، هاشم حسینی (۱۳۹۰) نیز اشاره نمود. تعدادی از پژوهش‌ها و پایان‌نامه‌ها نیز مجموعه آثار چوبی بقعه را

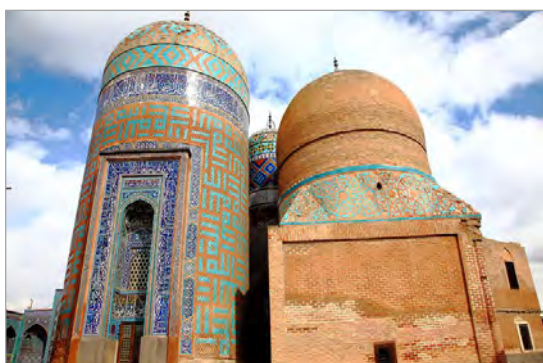
مورد مطالعه قرار داده‌اند از جمله صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی: شناخت طرح، فن و محتوی، مژگان خیرالهی (۱۳۸۸) و طراحی و اجرای لایتینگ‌های چوبی در فضاهای داخلی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر اساس آثار چوبی آن، هاله صنعتی ایرانی (۱۳۹۱). پژوهش حاضر، اجزای اثر یعنی آرایه‌های تزیینی و تکنیک‌های اجرایی دو صندوق قبر را به طور تخصصی شناسایی و مورد بررسی قرار داده و در نهایت دو صندوق قبر مذکور را از حیث وجود تفاوت و تشابهات مورد تطبیق و مقایسه قرار می‌دهد.

روش تحقیق

روش انجام پژوهش، تطبیقی و توصیفی-تحلیلی بوده که رویکرد آن از نظر روش‌شناختی، مبتنی بر رویکرد ساخت‌گرا است. رویکرد ساخت‌گرا، به شناسایی اجزای یک اثر و نشان‌دادن دلالتی که در کلیت ساختار اثر هست کمک می‌کند. در راستای نیل به هدف پژوهش، اطلاعات و داده‌های مربوطه با استفاده از مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای جمع‌آوری و دسته‌بندی شده است.

بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

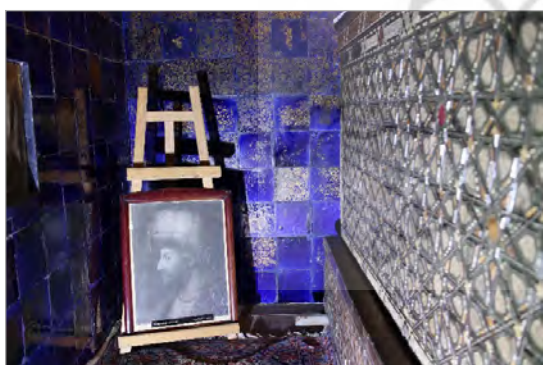
بنای مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، از ابنیه تاریخی و مذهبی اواسط قرن هشتم هجری قمری است (رضازاده و انصاری، ۱۳۹۰: ۸۳). این مجموعه در ابتدا خانقاه و مسکن شیخ صفی‌الدین اسحق اردبیلی، صوفی بزرگ قرن هفتم هجری قمری بوده که در همین مکان به ارشاد مریدان و پیروانش می‌پرداخته است. این خانه پس از وفات شیخ توسط فرزندان و بعدها نیز به‌دستور پادشاهان صفوی توسعه یافت و بناهای جدیدی به آن افزوده شد (گلمغانی‌زاده و یوسفی، ۱۳۸۴: ۱۳۹). تعداد قابل‌توجهی از افراد خاندان و شاهان صفوی از جمله خود شیخ صفی‌الدین در این مجموعه به‌خاک سپرده شده‌اند که این امر موجب قراردادن این مجموعه در شمار بناهای آرامگاهی گردیده است (تصویر ۱). مقبره شیخ صفی‌الدین که به گنبد الله‌الله معروف است در ضلع جنوبی بنای قندیل‌خانه یا تالار دارالحفاظ و سمت شمال حیاط مقابر قرار گرفته که پس از فوت شیخ به‌دستور جانشین و پسرش صدرالدین موسی ساخته شد. درون اتاق مقبره شیخ صفی، سه عدد قبر در اندازه‌های متفاوت مشاهده می‌شود که بزرگترین قبر متعلق به خود شیخ است (تصویر ۲). آرامگاه شاه اسماعیل اول صفوی نیز که تحت عنوان گنبد شاه اسماعیل معروف است، در فاصله خالی مقابر محیی‌الدین محمد و شیخ صفی‌الدین اردبیلی قرار دارد. اتاق مقبره شاه اسماعیل نیز



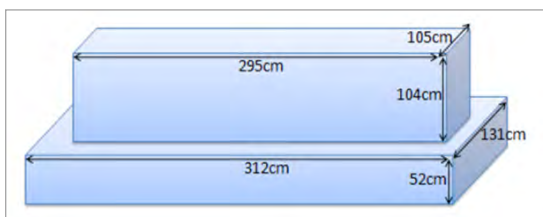
تصویر ۱. نمایی از گنبد الله‌الله و گنبد شاه اسماعیل (گلمغانی‌زاده و یوسفی، ۱۳۸۹: ۴۶۷)



تصویر ۲. اتاق مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی (آرشیو شخصی نگارندگان)



تصویر ۳. اتاق مقبره شاه اسماعیل صفوی (آرشیو شخصی نگارندگان)



تصویر ۴. طرح خطی فرم صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی (نگارندگان)

در جنوب غربی قندیل‌خانه یعنی در قسمت چپ شاه‌نشین قرار دارد که از لحاظ ارتفاع و مساحت از اکثر بناهای موجود در بقعه کوتاه‌تر و کوچک‌تر است (تصویر ۳).

ویژگی اجزای ساختاری و هنری صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی

دیدگاه‌های متفاوتی در خصوص تاریخ ساخت، مکان و سازنده صندوق قبر شیخ صفی وجود دارد؛ تعدادی از پژوهشگران طبق گفته ابن‌بزاز اردبیلی، تاریخ ساخت آن را دوره آل جلائر عنوان می‌کنند که در شهر تبریز ساخته شده و در دوره سلاطین صفوی مورد تعمیر قرار گرفته است (یوسفی و گلمغانی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۰۸). کیانمهر، تاریخ ساخت آن را سال ۷۸۰ ه.ق. نگاشته است (صنعتی، ۱۳۹۱: ۱۳) و خیراللهی آن را حدوداً متعلق به تاریخ ۷۳۵ تا ۷۵۰ ه.ق. می‌داند (خیراللهی، ۱۳۸۸: ۶۵). تعداد دیگری از پژوهش‌های مرتبط با این صندوق قبر، آن را متعلق به قرن نهم هجری قمری دانسته‌اند و جزء آثار چوبی هنر دوره تیموری به‌شمار می‌آورند. متأسفانه کتیبه‌ای که نشان‌دهنده تاریخ دقیق ساخت و نام سازنده صندوق مقبره باشد، وجود ندارد و کتیبه میناکاری در مرکز وجه شمالی صندوق فقط در بردارنده نام بانی آن «موسی الصفوی» است (تصویر لوح میناکاری در جدول ۱ آمده است). عده‌ای از محققان معتقدند پیکره اصلی این صندوق با چوب درختان چنار، گلابی، ملج، آبنوس و فوفل ساخته شده و از چوب درختان شمشاد و گلابی جنگلی برای منبت‌کاری و معرق‌کاری آن استفاده شده است (یوسفی و گلمغانی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۰۶). «کیانمهر نیز نوع چوب به‌کار رفته در لقطها را گلابی عنوان می‌کند» (صنعتی، ۱۳۹۱: ۱۳). هم‌چنین گفته می‌شود این صندوق در قدیم، پوششی از پارچه حریر زرین داشته که از سال ۱۳۱۴ بر سطح صندوق دیده نشده است (صفری، ۱۳۷۰: ۲۳۷). مکان قرارگیری صندوق مذکور از زمان نصب آن بر روی مزار شیخ تغییر نکرده و در وضعیت فعلی ثابت بوده است. صندوق قبر شیخ صفی‌الدین اردبیلی مشتمل بر دو مکعب‌مستطیل بزرگ و کوچک است که مکعب‌مستطیل بالایی کوچک‌تر از بخش زیرین بوده و به‌عنوان بدنه صندوق قبر بر روی مکعب‌مستطیل بزرگ قرار دارد. مکعب‌مستطیل زیرین پایه صندوق قبر محسوب می‌شود (تصویر ۴).

تکنیک ساخت صندوق قبر شیخ، تکنیک قاب و صفحه بوده و اتصالات آن به‌شیوه کام و زبانه انجام گرفته است. بدنه صندوق قبر شیخ شامل سه حاشیه و متن گره‌چینی شده می‌باشد. اولین حاشیه (حاشیه بیرونی) در بدنه صندوق،

و هشت چهارلنگه» و در متن پایه گره هندسی «ده تند» و در داخل لقاط گره، نقوش گیاهی و خاتم دیده می‌شود که به ترتیب با تکنیک گره‌چینی توپر، مثبت کاری و خاتم کاری اجرا شده‌اند (جدول ۲).

ویژگی اجزای ساختاری و هنری صندوق قبر شاه اسماعیل اول صفوی

آرتور ایهام پوپ، تاجر و هنرشناس معروف امریکایی در بازدیدی که از بقعه شیخ صفی در بین سال‌های ۱۳۵۶-۱۳۴۸ هجری قمری/۱۹۳۷-۱۹۲۹ میلادی به عمل آورده، درباره اهمیت آن می‌نویسد: «دیگر تهیه نظیر چنین صندوقی مقدور نیست». این پژوهشگر هنر اسلامی تصریح می‌کند این صندوق چوبی نتیجه زحمت و ایمان ماهرترین استادان دوره صفوی است و از برجسته‌ترین شاهکارهای صنایع ظریف ایران می‌باشد (صفوی، ۱۳۷۰: ۲۳۸). استاد صنایع خاتم، هنرمند معاصر خاتم‌کار نیز معتقد است این صندوق از برجسته‌ترین شاهکارهای صنایع ظریفه است (همان). کیانمهر، مشخصات مثبت کاری آن را مشابه آثار دوره صفوی می‌داند و عنوان

محیط آن را در چهار وجه احاطه کرده با این تفاوت که فقط در ضلع فوقانی وجه شمالی دارای کتیبه‌ای به خط رقاغ یا ثلث است. در دومین حاشیه بدنه (حاشیه میانی)، گره هندسی و در سومین حاشیه (حاشیه درونی)، تکنیک جووک کاری و خاتم به کار رفته است. پایه صندوق قبر نیز مشتمل بر حاشیه محیطی مثبت کاری شده و حاشیه عمودی قاب‌بندی در اضلاع کوچک پایه صندوق قبر است که با استفاده از تکنیک مثبت به اجرا در آمده است (جدول ۱).

در حاشیه بیرونی بدنه صندوق، نقوش گیاهی شامل ساقه، برگ و برگچه، غنچه و گل سه‌پر دالبری شده و کتیبه‌ای در مدح شیخ صفی با استفاده از تکنیک مثبت به شیوه مسطح و پلان زمینه با انواع نقوش گیاهی به شیوه مقعر به اجرا در آمده است. در حاشیه میانی، گره هندسی چهارلنگه با تکنیک گره‌چینی توپر و در حاشیه درونی، نقش طبل پیچ‌خورده و خاتم به صورت یک در میان با تکنیک جووک کاری و خاتم کاری اجرا شده است. در حاشیه محیطی و عمودی پایه صندوق نیز نقوش گیاهی با تکنیک مثبت به شیوه روسازی مقعر و محدب به کار رفته است. در متن بدنه گره هندسی «ده کند

جدول ۱. اجزای ساختاری صندوق قبر شیخ صفی الدین اردبیلی

ملحقات		
 تسمه فلزی به شکل □	 لوح محرابی و میناکاری شده در وجه شمالی بدنه	 بست فلزی ترنجی شکل
	<ul style="list-style-type: none"> - حاشیه بیرونی - حاشیه میانی - حاشیه درونی - متن گره‌چینی 	
 گل میخ فلزی شش‌پر	 بست فلزی ترنجی شکل	
 تسمه فلزی خطی —	<ul style="list-style-type: none"> - حاشیه محیطی - حاشیه عمودی قاب‌بندی - متن گره‌چینی 	

(نگارندگان)

تکنیک	نقوش	مکان	
		 <p>حاشیه بیرونی</p>	بدنه صندوق
منبت با روسازی مسطح در کتیبه و روسازی مقعر در پلان زمینه (نقوش گیاهی)	کتیبه: به‌خط ثلث، نقوش گیاهی: ساقه، برگ و برگچه، غنچه و گل سه‌پر دالبری شده یا شبدری	 <p>حاشیه میانی</p>	
گره‌چینی توپر	نقوش هندسی: گره چهارلنگه	 <p>حاشیه درونی</p>	
جووک‌کاری خاتم‌کاری	نقوش هندسی: آلت طبل پیچ‌خورده، خاتم شش، خاتم مربع	 <p>متن</p>	
میناکاری کتیبه محرابی‌شکل. منبت‌کاری با روسازی مقعر و محدب. خاتم‌کاری گره‌چینی توپر	کتیبه: لوح محرابی در مرکز وجه شمالی به‌خط رفاع، آیاتی از سوره ال عمران در وجه فوقانی. نقوش گیاهی: ساقه و برگ، شکوفه، گل‌های سه‌پر شبدری و چهارپر دالبردار، غنچه، برگ بادامی و قاب‌بندی نقوش هندسی: گره هندسی ده‌کند و هشت‌چهارلنگه	 <p>حاشیه محیطی</p>	
منبت با روسازی محدب و مقعر. ایجاد شیار در قاب‌بندی.	نقوش گیاهی: قاب‌بندی، ساقه، برگ و غنچه، گل سه‌پر دالبردار یا شبدری، گل چهارپر دالبردار، اسلیمی دکمه‌دار		

ادامه جدول ۲. اجزای هنری صندوق قبر شیخ صفی الدین اردبیلی

تکنیک	نقوش	مکان	
منبت کاری با روسازی محذب و مقعر، ایجاد شیار در قاب بندی	نقوش گیاهی: قاب بندی، ساقه، برگ و غنچه، گل سه پر دالبردار یا شبدری، گل چهار پر دالبردار، اسلیمی دکمه دار	 حاشیه عمودی	پایه صندوق
منبت کاری خاتم کاری گره چینی توپر	نقوش گیاهی: ساقه و برگ، شکوفه، گل های سه پر شبدری و چهار پر دالبردار، غنچه، برگ بادامی و قاب بندی نقوش هندسی: گره هندسی ده تند	 متن	

(نگارندگان)

قبر شاه اسماعیل صفوی مشابه صندوق شیخ بوده و از دو مکعب مستطیل کوچک و بزرگ به عنوان بدنه و پایه صندوق تشکیل یافته است (تصویر ۵).

تکنیک ساخت صندوق قبر شاه اسماعیل نیز همانند صندوق قبر شیخ صفی، قاب و صفحه بوده و اتصالات به روش کام و زبانه انجام گرفته است. بدنه صندوق شامل دو حاشیه و متن گره چینی شده می باشد. اولین حاشیه (حاشیه بیرونی) در اضلاع فوقانی وجوه و دومین حاشیه (حاشیه درونی) در محیط هر چهار وجه به اجرا در آمده است. پایه صندوق قبر در هر چهار وجه نیز مشتمل بر یک حاشیه محیطی بدون تزیین و متن می باشد (جدول ۳).

در حاشیه بیرونی بدنه، گره «شش و تکه» به اجرا در آمده که درون آن کتیبه ای از آیات سوره مبارکه «قی»، اسم جلاله «الله» و نام مبارک «محمد» و «علی» با تکنیک منبت و به خط ثلث کار شده است. گره «هشت و چهارلنگه و بازوبندی» همراه با کتیبه ای از آیات قرآن کریم و نقوش گیاهی در دومین حاشیه از بدنه صندوق به اجرا در آمده است. در متن بدنه، گره «ده کند» و «هشت و دوازده تند» همراه با نقوش اسلیمی و ختایی و خاتم اجرا شده است. حاشیه پایه صندوق، ساده و بدون تزیین بوده و در متن پایه، گره «ده کند» و نقوش گیاهی و خاتم مشاهده می شود (جدول ۴).

می کند: «شباهت منبت صندوق قبر شاه اسماعیل با اصول زیبایی شناختی هنر ایران در دوره شاه طهماسب، ساخت آن را در ایران و به دست هنرمندان ایرانی مسجل می سازد؛ هم چنین منبت بسیار ریز اجرا شده در ستاره های هشت پر ایرانی را نمی توان در منبت کاری هند آن زمان مشاهده کرد، عناصر اسلیمی و ختایی نیز به سبک صفوی زمان شاه طهماسب کار شده است» (کیانمهر و همکاران، ۱۳۸۴: ۲۱۹). لاکهارت و سرجان شیل، چوب به کار رفته در این صندوق قبر را صندل عنوان می کنند (یوسفی و گلمغانی زاده، ۱۳۸۹: ۲۷۶). گلمغانی زاده و یوسفی آن را فوفل و ملج تشخیص داده و مشبک های سفید رنگ را عاج عنوان کرده اند. کیانمهر، مشبک های سفید را استخوان شتر می داند. گلریز خاتم نیز معتقد است چوب حاشیه فوقانی، چوب درخت ساج است (خیراللهی، ۱۳۸۸: ۷۶). این صندوق در گذر زمان صدمات و آسیب های جدی دیده و متأسفانه بسیاری از قطعات تزیینی آن از بین رفته است. لازم به ذکر است هیچ گونه اقدامی جهت ایجاد جریان هوای استاندارد و متناسب با مواد به کار رفته در صندوق صورت نگرفته و محبوس ماندن آن در اتاق کوچک بدون ایجاد شرایط مطلوب، در تخریب زود هنگام آن بسیار مؤثر بوده است. بیشترین تخریب نیز در تزیینات خاتم و مشبک مشاهده می شود. مرمت صندوق قبر شاه اسماعیل در بهار و تابستان ۱۳۹۱ انجام گرفته است. فرم کلی صندوق



تصویر ۵. طرح خطی فرم صندوق قبر شاه اسماعیل اول صفوی (نگارندگان)

و صفوی می‌باشند. فرم هر دو صندوق قبر، مکعب‌مستطیل پایه‌دار بوده و متشکل از بدنه و پایه می‌باشد. تکنیک و عناصر تزئینی در صندوق قبر شیخ صفی مشابه دیگر آثار دوره تیموری است. این شباهت در صندوق قبر شاه اسماعیل و آثار دوره صفوی نیز وجود دارد. اجرای تکنیک منبت و خاتم در هر دو صندوق قبر، حاکی از تسلط هنرمندان دوره تیموری و صفوی بر مبانی هنری و مهارت بالای آنان بوده است. انواع روسازی مقعر، محدب و مسطح در آرایه‌های هر دو صندوق با هنرمندی تمام به اجرا در آمده است. استفاده

تطبیق تزئینات و تکنیک اجرایی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل صفوی

در هر ساختار یا نظام^۱، اجزا به گونه‌ای مرتبطند که کارکرد هر جزء، وابسته به کل نظام می‌باشد و کل نظام بر اساس اجزا سامان می‌یابد. هیچ نظامی بدون کارکرد اجزا قابل درک نخواهد بود. بنابراین ساخت‌گرایی، یک شیوه درک و توضیح صحیح است. نقد در رویکرد ساخت‌گرا سه مرحله را شامل می‌گردد: استخراج اجزای ساختار اثر، برقرار ساختن ارتباط موجود بین اجزا، نشان دادن دلالتی که در کلیت ساختار اثر هست (گلدمن، ۱۳۶۹: ۹ و ۱۰). با توجه به مبانی نظری عنوان شده، می‌توان ساختار دو اثر هنری مذکور یعنی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل صفوی را بر اساس رویکرد ساخت‌گرا مورد تطبیق و بررسی قرار داد. صندوق قبر شیخ و شاه اسماعیل با توجه به کتیبه موجود، نوع نقوش به کار رفته و همچنین شیوه منبت‌کاری، به ترتیب متعلق به دوره تیموری

جدول ۳. اجزای ساختاری صندوق قبر شاه اسماعیل اول صفوی

ملحقات	 پایه صندوق
در قسمت بدنه صندوق، ملحقات نصب نشده است	 - حاشیه بیرونی - حاشیه درونی - متن گره چینی
 بست فلزی ترنجی شکل	 - حاشیه ساده - متن گره چینی
 صفحه فلزی قلمزنی شده	

(نگارندگان)

به‌دوره تیموری، مسجل می‌گردد. از ویژگی‌های منبت دوره صفوی، نیز تراش مقعر با حمیل‌های نازک و عمق زمینه منفی ۲ الی ۷ میلی‌متر بوده (همان) که این ویژگی نیز در منبت صندوق قبر شاه اسماعیل به‌خوبی نمایان است. خاتم کاری، یکی دیگر از تکنیک‌های اجرایی در صندوق‌ها است که شامل انواع قامه خاتم به‌شکل آلت‌های هندسی، خاتم ۶ با هسته

از شیوه مقعر در منبت کاری دوره تیموری با عمق ۲ الی ۷ میلی‌متر و عمق زمینه منفی ۸ الی ۲۰ میلی‌متر مرسوم بوده است (شیخی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲) و این شیوه در منبت کاری صندوق شیخ صفی قابل‌مشاهده است که بر این اساس و هم‌چنین نقوش شبدری به‌کار رفته و وجود نام بانی صندوق در مرکز وجه شمالی، انتساب تاریخ ساخت صندوق

جدول ۴. اجزای هنری صندوق قبر شاه اسماعیل اول صفوی

تکنیک	نقوش	مکان	W
گره‌چینی منبت مسطح خاتم کاری	-کتیبه: آیات ۲ تا ۲۲، ۲۷ تا ۲۸ سوره مبارکه «ق»، نام جلاله «الله» و نام مبارک «محمد» و «علی» به‌خط ثلث -نقوش هندسی: گره «شش و تکه» -نقوش خاتم	 اولین حاشیه	بدنه صندوق
گره‌چینی منبت کاری مشبک کاری خاتم کاری	-کتیبه: آیات ۱ تا ۴، ۱۱ تا ۱۴، ۱۶ تا ۳۰، ۳۷ سوره مبارکه «انسان». آیات ۲ تا ۴، ۶ تا ۱۴، ۱۷ و ۲۰ سوره مبارکه «مزل» -نقوش هندسی: گره «هشت و چهارلنگه و بازوبندی» -نقوش گیاهی: اسلیمی و ختایی. -نقوش خاتم در اطراف لقاط گره	 دومین حاشیه	
گره‌چینی منبت کاری مشبک کاری منبت مشبک خاتم کاری	-کتیبه: نام «مقصودعلی» سازنده صندوق درون شمشه دوازده‌پر -نقوش هندسی: گره «ده کند» و «هشت و دوازده تند» -نقوش گیاهی: اسلیمی و ختایی -نقوش خاتم		
حاشیه در پایه صندوق، ساده و بدون تزیین است		 حاشیه	پایه صندوق
گره‌چینی منبت کاری خاتم کاری	-نقوش هندسی: گره «ده کند» -نقوش گیاهی: اسلیمی و ختایی -نقوش خاتم	 متن	

(نگارندگان)

اسماعیل به اجرا در آمده است (جدول ۵). نقوش صندوق شاه اسماعیل بسیار گسترده تر و متنوع تر از نقوش صندوق شیخ صفی است که در جدول ۶ بدان پرداخته شده است. لازم به ذکر است نقوش در گستره صندوقها مورد تکرار واقع شده، بنابراین به ذکر نمونه‌هایی از آنها اکتفا می‌گردد. مقایسه ویژگی‌های ساختاری و هنری دو صندوق قبر مذکور نیز در جدول ۷ نشان داده شده است.

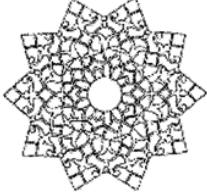

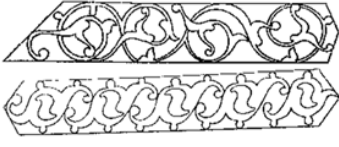




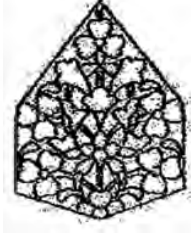
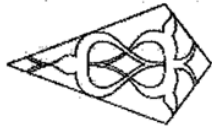
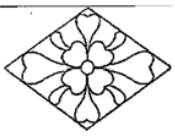

مثلث، خاتم ۴ با هسته مربع و خاتم ۵ با هسته پنج ضلعی منتظم می‌باشد. شیوه ابداعی هنر خاتم در دوره صفوی که به شیوه «گل‌بندی» معروف است، در صندوق قبر شاه اسماعیل به اجرا در آمده که در آن منشورهای مثلث القاعده از پهلو کنار هم چسبانده می‌شود تا گل و در نهایت قامه خاتم تشکیل شود. تکنیک جووک کاری در هر دو صندوق و تکنیک مشبک و منبت‌مشبک تنها در صندوق قبر شاه

جدول ۵. مقایسه تکنیک اجرایی در صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول

توضیحات	صندوق قبر شاه اسماعیل	صندوق قبر شیخ صفی	تکنیک اجرایی
اجرای منبت مسطح در کتیبه هر دو صندوق و منبت با روسازی مقعر و محدب در عناصر زمینه، فشردگی بالا در عناصر گیاهی زمینه در صندوق شیخ نسبت به صندوق شاه اسماعیل، افزایش ظرافت و ریزه کاری در صندوق شاه اسماعیل			منبت کاری کتیبه‌ها
منبت مقعر و حکاکی برای ایجاد شیار در عناصر صندوق شیخ صفی (چوب)، منبت مقعر و محدب در عناصر گیاهی و اسلیمی صندوق شاه اسماعیل (استخوان یا عاج)			منبت کاری نقاط گره
جووک کاری آلت طبل پیچ‌خورده در صندوق شیخ، جووک کاری نام مبارک علی (ع) در صندوق شاه اسماعیل به خط کوفی بنایی			جووک کاری
قامه خاتم صندوق شیخ: به شکل آلت هندسی ستاره، عروسک، ترنج، چوب‌خط. خاتم صندوق شاه اسماعیل: خاتم شش، پنج، چهار. خاتم تک گل.			خاتم کاری
اجرای تکنیک منبت‌مشبک و مشبک بر روی عاج یا استخوان در صندوق شاه اسماعیل همراه با نقوش اسلیمی		تکنیک مشبک و منبت‌مشبک در صندوق شیخ صفی اجرا نشده است	مشبک‌کاری و منبت مشبک

(نگارندگان)

جدول ۶. مقایسه نقوش صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول

توضیحات	مکان	نقوش صندوق قبر شاه اسماعیل	نقوش صندوق قبر شیخ صفی
صندوق شیخ: گل شبدری، غنچه گل شبدری، ساقه و برگ صندوق شاه اسماعیل: اسلیمی با سربند تاجی	بدنه		
صندوق شیخ: گل شبدری، غنچه گل شبدری، قاببندی، برگ صندوق شاه اسماعیل: اسلیمی فیلی	حاشیه		
صندوق شیخ: گل شبدری، غنچه گل شبدری، قاببندی، برگ صندوق شاه اسماعیل: اسلیمی دهن اژدری، گل ختایی، گل پنج پر، چنگ اسلیمی، غنچه ختایی	بدنه		
صندوق شیخ: گل شبدری، غنچه گل شبدری، برگ صندوق شاه اسماعیل: اسلیمی، گل پنج پر، غنچه ختایی	پایه		
صندوق شیخ: گل شبدری، غنچه گل شبدری، برگ صندوق شاه اسماعیل: سربند طوقی	بدنه		
صندوق شاه اسماعیل: نام جلاله «الله» و اسمای مبارک «محمد» و «علی»	حاشیه		در صندوق شیخ، کتیبه‌ای با مضمون اسمای جلاله و متبرکه وجود ندارد

(نگارندگان)

جدول ۷. مقایسه ویژگی‌های ساختاری و هنری صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول

تکنیک‌های اجرایی	کتیبه	نقوش گیاهی	نقوش هندسی	مواد و مصالح مصرفی	فرم و تناسبات	صندوق قبر شیخ صفی
<p>-گره چینی در بدنه و پایه</p> <p>- منبت کاری کتیبه در بدنه و لقاط گره در بدنه و پایه، حاشیه بدنه و پایه</p> <p>-جووک کاری در حاشیه بدنه</p> <p>-معرق جایگزین در حاشیه بدنه</p> <p>-زمودگری^۲ در الحاقات فلزی بدنه و پایه</p> <p>-خاتم کاری در بدنه و پایه</p> <p>-مینا کاری کتیبه وجه شمالی بدنه</p>	<p>-کتیبه در مدح شیخ صفی به خط ثلث در اولین حاشیه بدنه</p> <p>-لوح محرابی با نام بانی صندوق به خط رقاع</p> <p>- آیه ۲۶ سوره آل عمران در وجه فوقانی صندوق</p>	<p>اسلیمی دکمه‌دار. گل ۳ پر و ۴ پر دالبردار. گل شبدری. غنچه، برگ، برگچه</p>	<p>-گره چهارلنگه در حاشیه دوم بدنه</p> <p>-گره ده کند و هشت چهارلنگه در متن بدنه</p> <p>-گره هندسی ده تند در متن پایه</p>	<p>-آبنوس، فوفل، شمشاد، گلابی -خاتم -گل میخ فلزی، بست فلزی، میخ چوبی</p>	<p>مکعب مستطیل دو پلانه بدنه: ۲۹۵×۱۰۴×۱۰۵ پایه: ۳۱۲×۵۲×۱۳۱</p>	صندوق قبر شیخ صفی
<p>-گره چینی در بدنه و پایه</p> <p>- منبت کاری کتیبه در بدنه، لقاط گره در بدنه و پایه</p> <p>-جووک کاری در شمشه ایرانی وجه غربی و شرقی بدنه</p> <p>-مشبک کاری در داخل لقاط بدنه</p> <p>-منبت مشبک در داخل لقاط بدنه</p> <p>-خاتم کاری در بدنه و پایه</p> <p>-زمودگری در چفت و بست الحاقات فلزی پایه</p>	<p>-آیات ۲۱ تا ۲۲، ۲۷ سوره مبارکه ق و نام جلاله الله و نام مبارک محمد و علی به خط ثلث در اولین حاشیه بدنه</p> <p>-آیات ۴ تا ۱۱، ۱۴ تا ۱۶، ۳۰، ۳۷ سوره مبارکه انسان. آیات ۲ تا ۴، ۱۷ و ۲۰ سوره مبارکه مزمل در دومین حاشیه بدنه</p>	<p>اسلیمی دهن اژدری، اسلیمی با سربند طوقی ختایی: گل شاه عباسی، غنچه شاه عباسی. گل چندپر. اسلیمی با ترکیب بندی ترنجی.</p>	<p>-گره شش و تکه در اولین حاشیه بدنه</p> <p>-گره هشت و چهارلنگه و بازوبندی در دومین حاشیه</p> <p>-گره ده کند و هشت و دوازده تند در متن بدنه</p> <p>-گره ده کند در متن پایه</p>	<p>-آبنوس، فوفل، شمشاد، گلابی، صندل، چنار -خاتم -استخوان یا عاج -میخ چوبی و فلزی، بست فلزی</p>	<p>مکعب مستطیل دو پلانه بدنه: ۲۰۳×۹۹×۸۵ پایه: ۲۱۵×۴۱×۹۸</p>	صندوق قبر شیخ صفی

(نگارندگان)



نتیجه‌گیری

با تطبیق اجزای ساختاری و هنری دو صندوق قبر مذکور می‌توان نتیجه گرفت که صندوق قبر شاه اسماعیل به لحاظ اجزای ساختاری یعنی فرم و ساختار کلی، مشابه صندوق قبر شیخ بوده و فرم دو پلانه مکعب‌مستطیل با حاشیه و متن در بدنه و پایه را شامل می‌گردد. صندوق شاه اسماعیل از لحاظ اجرای تزیینات، نسبت به صندوق شیخ ظرافت بیشتری داشته و تکنیک مشبک و منبت‌مشبک به آن افزوده گشته است؛ به عبارتی این دو تکنیک در صندوق قبر شیخ دیده نمی‌شود. نقوش صندوق شاه اسماعیل بسیار متنوع‌تر از نقوش صندوق شیخ بوده و آرایه‌های ختایی، اسلیمی دهان اژدری با انواع سربندهای طوقی و تاجی و چنگ اسلیمی بدان افزوده گشته است. بیشترین نقش مورد استفاده در صندوق شیخ، گل شبدر یا همان گل سه‌پر دالبردار می‌باشد. در خصوص نقوش هندسی صندوق قبرها می‌توان گفت گره دوازده تاند در صندوق قبر شاه اسماعیل به اجرا در آمده است که حاکی از گفتمان مذهبی دوره صفوی است و این در حالی است که این نوع گره هندسی در صندوق شیخ وجود ندارد و شاهد انواع دیگری از گره‌های هندسی از جمله گره هندسی ده کند و ده تاند در زمینه صندوق قبر شیخ می‌باشیم. در صندوق شاه اسماعیل، تعدادی از آیات مبارکه قرآن کریم و نام جلاله «الله»، «محمد» و «علی» به اجرا در آمده است که در صندوق قبر شیخ تنها کتیبه قرآنی، آیه ۲۶ سوره مبارکه آل عمران بر اساس نظر برخی از پژوهشگران می‌باشد. تکنیک خاتم کاری در صندوق قبر شاه اسماعیل تنوع بیشتری داشته و از شیوه خاتم مخصوص دوره صفوی به نام «گل‌بندی» استفاده شده است. به‌طور کلی از مقایسه تزیینات و تکنیک‌های اجرایی هر دو صندوق قبر می‌توان نتیجه گرفت که نقوش صندوق قبر شاه اسماعیل نسبت به صندوق قبر شیخ صفی در حالت تکاملی و گسترده‌تری قرار گرفته است. این نکته در تکنیک اجرایی صندوق قبر شاه اسماعیل نیز صدق می‌کند به‌گونه‌ای که شاهد سبک ملی منبت‌کاری دوره صفوی در صندوق شاه اسماعیل هستیم.

پی‌نوشت

1. Structure
۲. مقصود علی احتمالاً پدر فاطمه سلطان از زنان خوشنویس عهد شاه طهماسب بوده است (گلمغانی‌زاده و یوسفی، ۱۳۸۴: ۴۴۶).
۳. زمودگری یکی از انواع شاخه‌های چلنگری است که جهت روکش یا آهن‌کوب کردن درهای بزرگ چوبی استفاده می‌شده است. در دوره متأخر اسلامی از رواج پوشش فلزی درهای چوبی کاسته شد و این تکنیک صرفاً جهت تزیین مورد استفاده قرار گرفت (کیان، ۱۳۸۱: ۶۲).

منابع و مأخذ

- قرآن کریم
- خیراللهی، مژگان. (۱۳۸۸). صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی: شناخت طرح، فن و محتوی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی. تبریز، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- رجبی اصل، موسی. (۱۳۸۱). نقش و رنگ در بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی. چاپ اول، اردبیل: شیخ صفی‌الدین اردبیلی.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی و انصاری، حمیدرضا. (۱۳۹۰). تأثیر تفکر طریقت بر شکل‌گیری مجموعه مزار شیخ صفی‌الدین اردبیلی. هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۳(۴۸)، ۸۱-۹۶.
- شیخی، علیرضا؛ سامانیان، صمد و آشوری، محمدتقی. (۱۳۹۱). مطالعه تطبیقی هنر منبت معاصر در مراکز مهم منبت‌کاری ایران؛ اصفهان، گلپایگان، آباد، شیراز و سنندج. فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر، سال دوم(۴)، ۱-۱۶.

- صفری، بابا. (۱۳۷۰). اردبیل در گذرگاه تاریخ. چاپ دوم، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل.
- صنعتی ایرانی، هاله. (۱۳۹۱). طراحی و اجرای لایتینگ‌های چوبی در فضاهای داخلی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر اساس آثار چوبی آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی. تبریز، دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- کیان، مریم. (۱۳۸۱). چلنگری در هنرهای سنتی. کتاب ماه هنر، (۴۵ و ۴۶)، ۶۶-۶۲.
- کیانمهر، قباد و همکاران. (۱۳۸۴). تأثیر ایدئولوژی صفویان بر مثبت‌کاری دوران حکومت شاه طهماسب. ویژه‌نامه علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۲(۴۰)، ۲۳۴-۲۰۳.
- گلدمن، لوسین. (۱۳۶۹). نقد تکوینی. ترجمه محمدتقی غیائی، چاپ اول، تهران: بزرگمهر.
- یوسفی، حسن و گلمغانی زاده اصل، ملکه. (۱۳۸۹). هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی‌الدین اردبیلی. چاپ اول، اردبیل: یاوریان.
- یوسفی، حسن و گلمغانی زاده اصل، ملکه. (۱۳۹۰). روضه وحید آفاق (گذری در تاریخ و هنر بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی). چاپ اول، اردبیل: یاوریان.



Received: 2018/01/16

Accepted: 2018/07/08



Comparative study of decorations and executive techniques in the wooden grave box of Sheikh Safi al-Din Ardabili and Shah Isma'il I Safavi

Maryam Salahi* Abbas Ghaffari**

Abstract

Sheikh Safi al-Din Ardabili and Shah Isma'il I Safavid grave boxes are from the wooden works of Timurid and Safavid eras respectively. Their current location is the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili, located in Ardabil. These two grave boxes provide a context to implement various decorations of geometric, herbaceous, petroglyphs, and wood-related techniques, that their identifying and analyzing in the artistic field is an important and necessary matter, in addition that by investigating these decorations, the artistic discourse of the mentioned eras can be achieved that had a mutual interaction. The purpose of the study is to identify the decorations and the executive techniques in both of the grave boxes, and also matching and comparing with each other. The research questions of this study are; What are the structural and artistic parts of the mentioned grave boxes? What are the similarities and differences between them? This study uses the descriptive-analytical and comparative method, that its approach is based on the structuralism approach regarding the methodology, that both grave boxes are analyzed and investigated regarding the form structure and decoration. The results of this paper show that the form structure and decorations of Shah Isma'il's grave box are affected by the structure and decoration of Sheikh Safi's grave box, and they are also affected by the dominant ideology in the Safavid era, thus it was implemented more detailed than Sheikh Safi's grave box.

پرتال جامع علوم انسانی

Keywords: Sheikh Safiaddin Ardabili, Shah Ismael safavi, General structure, Decoration, and wooden grave box

* Master of Arts in Islamic Art, Islamic Art University of Tabriz.

** Assistant professor, Architecture and Urban Development Department, Islamic Art University of Tabriz.